

CÂTEVA ASPECTE PRIVIND ROLUL CĂRȚII ȘI AL ICOANELOR ÎN CADRUL VIEȚII RELIGIOASE LA ROMÂNI (SEC. XVII-XVIII)

Cuvântul și imaginea sau, într-un sens mai restrâns, cartea și icoana reprezintă termeni cu variate sensuri și conținuturi semantice, nu întotdeauna percepute în ultimele lor esențe. Astfel, cuvântul poate desemna cuvântul încorporat materiei (cartea), dar și cuvântul ca principiu fundamental al comunicării și, pe un alt plan, cuvântul-revelație, în vreme ce icoana înseamnă, în același sistem de coordonate, imaginea cuprinsă în materie, icoana-limbaj, dar și icoana-revelație divină, ca ipostază a modelului.

Temă extrem de generoasă, cu multiple valențe, problematica icoanei și a cărții a ridicat, de-a lungul vremii, numeroase semne de întrebare privitoare la dimensiunea lor de instrumente ale vieții religioase creștine. Nu vom insista aici asupra unor idei enunțate deja, adesea într-un mod disparat, dar care repetate în diverse contexte au devenit un câștig comun al cercetării domeniului sub multiplele sale aspecte. Ne propunem doar să expunem câteva considerații asupra unor aspecte particulare ale spațiului Ortodoxiei și, într-o oarecare măsură, ale societății românești premoderne.

Înainte de a aborda problematica propriu-zisă este nevoie să facem câteva precizări metodologice. Astfel, cercetarea noastră se circumscrie spațiului Ortodoxiei românești, suprapunându-se perioadei secolelor XVII-XVIII. Nu vom mai insista asupra a ceea ce a însemnat cartea în spațiul românesc în acea epocă, cercetarea din domeniul literaturii vechi fixându-i dimensiunea în societatea românească¹. Ne vom mărgini la a defini cartea, din această perspectivă, ca însemnând cartea cu caracter religios, cea care a avut cea mai mare pondere în cadrul producției livrești².

Fenomen complex, problematica icoanei este diferită, aceasta putând fi definită ca "reprezentarea picturală a unui personaj sfânt sau a unei scene sfinte, făcută de obicei pe o bucată de lemn, pânză, metal sau hârtie (mai rar pe sticlă) sau chiar pe zidul bisericii și având un chenar sau un cadru de lemn ori metalic, sfințită și servind ca obiect de cult"³.

De aici, pornind pe linia deschisă de Lucien Febvre, potrivit căruia vocabularul, iconografia și literatura sunt expresii ale unor structuri mentale⁴, ne propunem o sondare a sensibilității românești în această perioadă (secolele XVI-XVIII).

O trecere în revistă a atitudinilor privind locul ocupat de fiecare dintre cele două limbaje în formarea și întreținerea trăirii mistico-religioase, ne relevă interesante rezultate. Astfel, de-a lungul timpului, a fost susținută fie ideea primordialității unuia sau a altuia dintre cele două moduri de comunicare, fie aceea a echivalenței lor. Această din urmă părere afirmă faptul că documentul de tip non-verbal (imaginea), are o valoare egală cu cea a mărturiilor scrise, icoana fiind un echivalent plastic al cărții. Religiiile monoteiste semitice acceptau, însă, o singură imagine - cartea, de aici decurgând primatul cuvântului asupra imaginii⁵.

În *Biblie* cuvântul și imaginea se întregesc unul pe altul, devenind aspecte complementare ale aceluiași mesaj divin. Din această perspectivă, *Evangelhia* reprezintă o icoană verbală, liturgia

¹ Din bogata literatură privitoare la cartea românească veche, amintim doar câteva lucrări: Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană. Secolele XVII-XIX*, București, 1985; Iacob Mârza, *Semnificația cărții în comunitățile rurale românești transilvănene (secolele XVII-XVIII) în lumina însemnărilor: mentalitate și sensibilitate*, în *Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopoi"*, XXX, 1993; Doru Rădosav, *Carte și societate în nord-vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Oradea, 1995 etc.

² Pentru lămuriri poate fi consultată lucrarea lui Al. Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, București, 1978, p.9. (Mai departe se va cita *Cultura română...*).

³ Ene Braniște, *Teologia icoanelor*, în *Studii teologice*, nr.3-4, 1952, p.178.

⁴ Cf. Florin Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, VII, 1974, p.73.

⁵ Ioan I. Ică jr., *Iconologia bizantină între politică imperială și sfințenie monahală*, studiu introductiv la Sfântul Teodor Studitul, *Iisus Hristos, prototip al icoanei sale. Tratatul contra iconomahilor*, Alba Iulia, 1994, p.6.

constituind "o prezentare scenică a *Bibliei*, Cuvântul dat în spectacol liturgic", iar icoana o imagine liturgică sau, altfel spus, "viziunea liturgică a misterului făcut imagine"⁶.

Creștinismul consacră, însă, primordialitatea vederii asupra celorlalte simțuri: "Luminătorul trupului este ochiul; de va fi ochiul tău curat, tot trupul tău va fi luminat" (Matei 6, 22; Luca 2, 34). Desigur, aceasta nu împiedică participarea celorlalte simțuri, adevărate porți ale sufletului ce concură la împlinirea misterului liturgic, astfel încât "urechile se desfată la auzul cuvântului, ochii se minunează la vederea icoanelor, tămâia din belșug sugerează nărilor mireasma împărăției; gustul se acționează la savoarea pâinii și vinului la împărtășanie, simțul tactil intervine atunci când sărutăm sfintele icoane, Sfânta Evanghelie și Sfânta Cruce"⁷.

Revenind, problema echivalenței celor două limbaje a constituit unul dintre motivele izbucnirii mișcării iconoclaste. Iconoclaștii s-au străduit să impună primatul cuvântului asupra imaginii în vreme ce apărătorii icoanei susțineau egalitatea celor două limbaje care erau menite să transmită un mesaj unic⁸. La Sinodul al VII-lea, Sf. Părinți afirmă: "Ceea ce cuvântul spune, imaginea ne arată în tăcere", neuitând să afirme încă odată primordialitatea văzului asupra celorlalte simțuri⁹.

Polemica a continuat până în actualitate, ea transferându-se în plan științific. În marea majoritate a cazurilor, însă, cele două fenomene au fost cercetate separat, fie din perspectiva teologului, fie din cea a istoricului literaturii sau a istoricului de artă, a filosofului sau a esteticianului. Raportarea mesajului transmis la receptorii senzoriali a dus la exaltarea virtuțiilor unuia sau a celuilalt limbaj, ajungându-se la concluzii precum: "în contrast cu văzul, simț care disecă, auzul este un simț care unifică(...). Văzul izolează, auzul încorporează"¹⁰ sau, tranșant, "ochiul este un domn, iar urechea este slugă"¹¹.

În cazurile, destul de rare, când istoricul culturii reușește o cercetare integrată, aceasta păcătuiește, de obicei, prin lipsa suportului factual, concret, a cărei acumulare se dovedește adesea anevoioasă, dar cu atât mai necesară.

Transpusă în planul cercetării, problema n-ar fi atât de stringentă, dacă n-ar trebui decelate influențele concrete ale fiecărui limbaj asupra structurilor sensibilității colective. S-a subliniat adesea că omul, fiind legat de simțuri, se poate ridica la lumea cerească doar prin ceea ce este trupesc¹². În această ordine de idei, rațiunea de existență a icoanei, este nevoia de reprezentări, nevoia de concret a omului¹³. Mai mult decât atât, a fost reitrată mereu dimensiunea utilitară, pedagogică a icoanei: "Ceea ce este cartea pentru știutorii de carte, aceea este icoana pentru neștiutorii de carte"¹⁴. Pornind de aici, considerăm că trebuie verificată valoarea afirmației pentru societatea românească premodernă, o societate a oralității și a "vizualului precumpănitor", în care cuvântul tinde spre a fi asimilat de imagine¹⁵. Poate constitui oare vizionarea unor imagini o sursă suficientă de cunoaștere?

Imposibilitatea verificării unor atitudini ale omului medieval în diverse momente ale vieții, ne obligă să folosim rezultatele experimentelor actuale bazate însă pe reacții eterne ale psihicului uman. Apelul, în acest context, la rezultatele cercetării din domeniul psihologiei cognitive ne relevă faptul că rezultatul percepției vizuale este doar o informație. Acestei informații îi corespunde o imagine mentală. Fiind în stare brută, neprelucrată, informația nu afirmă și nu neagă nimic. Valoarea de adevăr rezultă doar din analiza imaginii mentale. Imaginea mentală este rezultatul unui proces de analiză descendentă. Ea

⁶ Paul Evdochimov, *Arta icoanei, o teologie a frumuseții*, traducere de Gr. Moga și P. Moga, București, 1993, p.154.

⁷ Michel Quenot, *Icoana, fereastră spre absolut*, traducere, prefață și note de V. Răducă, București, 1993, p. 34.

⁸ André Grabar, *op.cit.*, p.6-9.

⁹ Michel Quenot, *op.cit.*, p.109-110.

¹⁰ Cf. Al. Dușu, *Dimensiunea umană a istoriei*, București, 1986, p.284.

¹¹ *Ibidem*, p.49, nota 5.

¹² André Grabar, *op.cit.*, p.8.

¹³ Michel Quenot, *op.cit.*, p.7.

¹⁴ Cf. Ene Braniște, *op.cit.*, p.185.

¹⁵ Răzvan Theodorescu, *Drumuri către ieri*, București, 1993, p.60.

depinde de baza de cunoștințe care inițiază această analiză; cu cât aceasta este mai vastă, cu atât informația va fi mai bine asimilată transformându-se, la rândul ei, în cunoștințe¹⁶.

În aceeași ordine de idei, a fost relevat faptul că imaginile pentru care avem o etichetă lingvistică (ex. un cuvânt), sunt reținute mai bine decât imaginile inedite, designând un obiect sau o scenă pentru care această etichetă nu există. Dar eticheta clarifică într-o mică măsură imaginea, pe când explicația vizează și detaliile, ducând spre narativ. Altfel spus, cu cât imaginea este explicată mai bine, cu cât se inoculează un plus de cunoștințe privitoare la ea, imaginea poate fi mai bine înțeleasă și în ansamblu și în părțile componente. În plan concret, "explicarea" scenei "Cinei celei de taină", lămurește atât semnificația ei în ansamblu, cât și a atitudinilor fiecărui apostol, a lui Isus și a lui Iuda. Deci, percepția corectă a semnificației nu se realizează intuitiv. În cadrul bisericii, instrumentul este predica și acea "lectură integratoare făcută dinspre altar spre naos și pronaos"¹⁷.

Totodată, a fost pus în evidență faptul că omul are posibilitatea de a construi imagini pornind de la o relatare verbală. Mai mult decât atât, o sursă vizuală interferează slab cu una auditivă, astfel încât nu întâmpinăm nici o piedică între a urmări o imagine și a asculta un comentariu. Acest fapt este cu atât mai important, cu cât o imagine (icoana), chiar având valențe narative, nu poate înfățișa decât un episod limitat, în spațiu și timp, al povestirii biblice. Expunere completă a unei imagini în mișcare, icoana oferă doar un punct de plecare. Cu toate că apelează la simboluri, ea nu poate ajunge la ultimele esențe. Construcția este continuată, în sensul dorit, de imaginea mentală inițiată de cuvânt. Pornind de la icoană, imagine statică, intrăm într-o lume a imaginarii, o lume în mișcare, realizându-se astfel implicarea imagisticii, prin cuvânt, în crearea atmosferei mistice.

Recapitulând, în organizarea unui sistem putem plasa imaginea (icoana) la un nivel inferior, ca informație primară, și care este potențată de cuvântul-carte (nivel intermediar), pentru a se ajunge de aici la imagini mentale și apoi la cunoștințe (nivel superior).

Desigur că, în ceea ce privește funcționalitatea sistemului, se poate remarca faptul că imaginea oferă o cale mai directă și mai rapidă pentru asimilarea informației, având prin aceasta un impact mai mare¹⁸. Simultaneizarea înseamnă "abolirea discursivului, a temporalității" și, în ultimă instanță, a sintaxei¹⁹. Reprezentarea mentală a limbajului vorbit duce la o reprezentare imagistică secvențială, având o desfășurare temporală. Dacă adăugăm la aceasta și lipsa de claritate datorată polisemiei termenilor, rezultă un impact imediat mult mai slab al cuvântului asupra mentalului. Acesta câștigă însă în profunzime, printr-o continuă construcție pe măsura asimilării informației. Odată construită imaginea mentală, ea intră în componența memoriei imagistice de unde poate fi folosită de câte ori se face apelul la ea²⁰.

Având în vedere cele arătate, putem conchide că premisele de la care am pornit au o valoare limitată, informația extrasă într-o societate a "vizualului precumpănitor" neavând decât valențele unei informații primare, neprelucrate. În aceste condiții, considerăm că serviciul divin prin instrumentele sale concrete (predica), trebuie să fi avut un important rol pedagogic complementar în societatea românească premodernă.

Mai trebuie amintit faptul că acestea sunt doar construcții pur cognitive, în vreme ce forma

¹⁶ Cf. Mircea Miclea, *Psihologia cognitivă*, Cluj-Napoca, 1994, p.120-338. Rezultatele cercetării din domeniul psihologiei cognitive au arătat că imaginile fizice se regăsesc în imaginile mentale care sunt însă niște reprezentări mai abstracte, nefiind legate de o singură modalitate senzorială. Prin urmare, imaginile mentale nu depind doar de imaginile vizuale. Imaginile mentale reprezintă acele producții imagistice cu care operează sistemul cognitiv în absența acțiunii unor stimuli asupra organelor de simț.

¹⁷ Doru Radosav, *op.cit.*, p.202.

¹⁸ Ene Braniște, *op.cit.*, p.186.

¹⁹ Mircea Muthu, *Alchimia milenului*, București, 1989, p.49.

²⁰ Acuratețea păstrării imaginilor în memoria de lungă durată poate fi explicată prin participarea a trei coduri: imagistic, lingvistic și semantic (cf. Mircea Miclea, *op.cit.*). Astfel, în momentul în care individul este pus în fața unei imagini ale aceleiași scene biblice, sau îi este sugerată lingvistic această scenă, el și-o va putea reprezenta mult mai fidel decât dacă n-ar beneficia de imaginile mentale construite cu ajutorul acestor limbaje.

superioară a sentimentului religios în creștinism o reprezintă contemplarea, participarea afectivă, ce nu poate fi realizată la nivelul inferior, al mecanismelor cognitive²¹. Desigur, contemplarea nu se regăsește în forma sa pură la nivelul poporului de rând, unde religia este impregnată cu credințe și practici populare.

Trecând acum la analiza unor aspecte concrete ale tematicii noastre, vom urmări organizarea sentimentului religios pe două nivele culturale, specifice societății românești în secolele XVII-XVIII: elitele și nivelul popular²².

Un prim aspect asupra căruia ne-am îndreptat atenția este ipostaza cărții ca sursă a imaginii cu caracter religios. Este îndeobște cunoscut faptul că iconografia bizantină s-a structurat pe temeiul unor construcții lingvistice²³: "Din timpurile cele mai îndepărtate imaginile s-au modelat conform liturghiei. Doctrinile apărătorilor lor nu puteau decât să confirme comunicarea intimă între rit și iconografie. Într-adevăr, deoarece imaginea traduce aceleași cuvinte ca și textul Evangheliei, deoarece ea îndeplinește același rol în biserică, ea trebuie să se adapteze, precum textul însuși nevoilor cultului. În imagini se vor transpune deci, pentru o mai mare edificare a credincioșilor, imaginile evocate în mintea lor de către predicile rituale. Ele vor fi alese și rânduite asemeni acestor predici"²⁴. Cercetarea acestui aspect în spațiul românesc ne atrage atenția spre un important document, datat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Este vorba despre caietul de modele a lui Radu Zugravul, cunoscut pictor de biserici²⁵. Activitatea lui dovedește faptul că făcea parte din elita intelectuală, fiind, printre altele, și copist de manuscrise²⁶. Modelele sale arată că, pe lângă sursele numite erminii, el era și un bun cunoscător al literaturii teologice. Temelor iconografice le este asociat, ca un leitmotiv, câte o sintagmă, ce face apropierea de textul biblic, precum "Lăsare-ți copiii să vie la mine că acelora este împărăția cerurilor" sau, narativ "Când au alergat Petru și cu Ioan la mormânt și neaflând pre nimenea au văzut giurgiurele sângure zăcând și năhrama capului"²⁷. Desigur, nu putem să nu remarcăm aceste etichete lingvistice, ce vin ca o completare a imaginii cu cuvântul.

O formă importantă de manifestare a sentimentului religios individual, ce poate fi însă extinsă la scara societății, este proiecția de pietate asupra cărții și a icoanei, fenomen sesizat atât în cazul zugravilor, cât și în cel al altei părți a elitei intelectuale - copiiștii de manuscrise²⁸. Componentele smereniei individuale, ale devoțiunii și venerației la adresa divinității, identificate deseori în însemnările manuscrise de pe marginea manuscriselor românești vechi, pot fi regăsite și în inscripțiile de pe icoane. Astfel, formule precum "Diân voe Tatălui și cu ajutoriul Fiului și cu săvrășitul D(u)hului Sv(ân)tu, adecă eu **mult greșit și ticălos** (s.n.) popa Ion diân sat din Sâmpetru scris-(am) această carte(...)"²⁹, apar și pe icoane "Văleat 1654. Această sfântă și dumnezeiască biserică am scris-o eu, **mult greșitul și nevrednicul** (s.n.) Constantin și Stan Zog"³⁰. Manifestarea asemănătoare a credinței în inspirația și sprijinul divin, apariție frecventă în însemnările de pe cartea manuscrisă, poate fi detectată și în rugăciunea-invocație a pictorului de icoane: "Tu, Doamne Dumnezeu, Stăpâne a toate, luminează și îndreptează sufletul, inima și mintea robului Tău; călăuzește-mi mâinile ca să pot înfățișa cum se cuvine și în mod desăvârșit chipul Tău, al Sfintei Tale Maici și pe cele ale tuturor sfinților pentru slava, bucuria și înfrumusețarea Sfintei

²¹ André Vauchez, *Spiritualitatea evului mediu occidental*, traducere și postfață de Dan Barbu, București, 1993, p.175.

²² Doru Radosav, *op.cit.*, p.199.

²³ Mircea Muthu, *op.cit.*, p.7.

²⁴ Cf. Victor Ieronim Stoichiță, *Studiu introductiv la Dionisie din Furna. Carte de pictură*, traducere de Smaranda Bratu Stati și Șerban Stati, București, 1979, p.26, nota 5.

²⁵ Teodora Voinescu, *Un caiet de modele de pictură medievală românească, în Pagini de veche artă românească*, vol.III, București, 1974, p.147-276.

²⁶ *Ibidem*, p.153.

²⁷ *Ibidem*, p.161.

²⁸ Pentru proiecția de pietate asupra cărții vezi Doru Radosav, *op.cit.*, p.230-231.

²⁹ Florian Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești*, Oradea, 1990, p.120.

³⁰ Marius Porumb, *Zugravii iconostasului bisericii Sf. Nicolae din Hunedoara*, în *ActaMN*, X, 1973, p.686.

Tale Biserici³¹.

Deosebit de interesantă ni se pare a fi inscripția făcută de același Constantin Zugrav: "Această icoană am scris-o (s.n.) eu, Constantin Zograf în anul 1654"³². Verbul **a scrie** care desemnează, în acest caz, pictarea unei icoane, ne duce cu gândul spre dimensiunea de limbaj, de narațiune desfășurată în timp, a imaginii. Mai mult chiar, având o componentă de pietate ce reflectă conștiința de "instrument" a zugravului, **a scrie** nu desemnează neapărat un act de creație, care ar fi putut fi sugerat de verbele **a face** sau **a zugrăvi**; în acest context, verbul **a scrie** poate desemna, pe lângă transpunerea inspirației divine, și un act de copiere ce decurge, poate, din folosirea cărții religioase ca sursă și înscrierea în canoanele erminiilor.

Tot în sfera vieții religioase se înscrie și actul donației cu conotațiile sale de "ex voto", "apportatus" și normă a vieții creștine³³. Aceste fațete ale actului donației "ca schimb de prestații între oameni și supranatural", se regăsesc adesea în însemnările de pe cartea românească veche. Astfel, pe un exemplar provenit de la Pâncota (jud. Arad), apare această însemnare databilă în prima jumătate a secolului al XVII-lea: "Cu mila lui Dumnezeu, scris-am eu, popa Ionu diân Pâ(n)cota, că amu scrisu înu Iva(n)ghelie pre sufletul Mărine(i), să o pomenească Dumnezeu la împărăția sa, și cine va ceti în ea încă să-i iarte Dumneză(u) păcatele"³⁴. Formulele sunt asemănătoare deoarece donația are, și în cazul icoanei ca și în cel al cărții, menirea de a eterniza numele donatorului: "Această icoană a plătit-o Floarea, muierea lui Vasile lui Păsărilă pentru vecinica pomenire". Același agregare a sentimentului religios se întâlnește și la nivelul elitelor. De altfel, nu înseamnă că un nivel de cultură mai înalt denotă un univers mental mai complex, ci doar un nivel diferit al percepției. Când este vorba despre trăirea religioasă, ea poate avea, din această perspectivă, intensități diferite, dar se manifestă în aceleași forme de expresie: "Această icoană a făcut-o robul lui Dumnezeu, Domma și Șteful (Șteflu) din Agârbiciu și pentru sufletul lui și pentru sufletul ei și pentru sufletul copiilor și pentru sufletul părinților lui să fie spre pomenire și a închinat această icoană a hramului Adormirii Maicii Domnului. Văleat 7063 [1555] săvârșită"³⁵.

Fără a mai insista asupra acestor aspecte, putem remarca acum că o serie întreagă de componente ale atitudinii religioase legate de carte sunt detectabile, în mare parte, și în atitudinea față de icoană. Aceste componente se regăsesc atât la nivelul elitei cât și la nivelul popular. Astfel, dimensiunea de sfințenie a cărții și a icoanei este precizată, fără variație, prin aceleași formulări: "această sfântă carte" și "această sfântă icoană". În mod firesc, cartea și icoana sunt considerate sfinte, datorită faptului că ele reprezintă hierofanii, ipostaze sacre ale lumii nevăzute și, în același timp, ele se valorizează într-un spațiu sacru, fiind consacrate și prin participarea la desfășurarea cultului³⁶.

O latură importantă a problematicii noastre o reprezintă sesizarea unor preferințe pentru anumite teme iconografice³⁷. Acesta este, probabil, și unul dintre motivele pentru care școala iconografică românească s-a transformat într-o școală separată din cadrul sud-estului european, parcurgând o evoluție cu reșezări semnificative între secolele XVI-XVIII³⁸. Pornind, astfel, de la identificarea concretă a acestor preferințe, pot fi decelate structuri ale culturii și, de aici, structuri mentale. La nivelul elitelor aceste opțiuni pot fi regăsite în cerințele din contractele încheiate între ctitorii bisericilor și zugravii de icoane³⁹.

Și la nivelul popular, putem considera că orice alegere denotă o preferință. Este atestat faptul că

³¹ Michel Quenot, *op.cit.*, p.12.

³² Marius Porumb, *op.cit.*, p.686.

³³ Pentru carte vezi la Doru Radosav, *op.cit.*, p.212.

³⁴ Florian Dudaș, *op.cit.*, Oradea, 1990, p.119.

³⁵ Marius Porumb, *Icoane ale unui zugrav anonim din veacul al XVI-lea*, în *ActaMN*, VII, 1970, p.580.

³⁶ Pentru carte vezi Doru Radosav, *op.cit.*, p.212.

³⁷ Cornel Irimie, Marcela Focșa, *Icoane pe sticlă*, București, 1971, p.23.

³⁸ Cf. Victor Ieronim Stoichiță, *op.cit.*, p.9.

³⁹ Al. Dușu, *Cultura română...*, p.15.

zugravii erau căutați pentru meșteșugul și pentru specializarea lor într-un anumit gen de icoane: "Această Sfântă și frumoasă icoană o au luat Madoș Adam din Giulița pentru sufletul dumnealui și părinților și o au adus la sfânta biserică pentru sărutare **că este făcută de zugrav de cea treabă** (s.a.)"⁴⁰. Vrem să subliniem doar faptul că aceste preferințe pot fi induse, pe lângă realizarea artistică, și datorită cunoașterii literaturii religioase prin lectură sau prin ascultarea predicii, sau, pe un alt palier, credinței în puterile magice ale unui anume tip de icoane.

Tot la acest nivel, dorim să atragem atenția asupra faptului că însemnările de pe carte, în special imprecizia cuprinsă în notițele de proprietate, ar putea să aibă o dublă sursă. Astfel, cunoașterea povestirii biblice, în special a Apocalipsei și vizualizarea Judecării de Apoi, ar fi putut duce la formulări precum: "să fie blăstămat (...) și de ceata dreptilor, despărțit și înstrăinat de tot binele veșnic, ca Sodoma și Gomora, afurisit, trecleat, procleat, anatemat"⁴¹ și "să fie afurisit să aibă a petrece cu Iuda într-un loc"⁴². De altfel, odată cu aceste manifestări, intrăm în zona religiei populare, diferită de cea oficială și caracterizată de anumite trăsături specifice. Așa cum am mai arătat, omul de rând nu făcea distincție între sursele acceptate și cele neacceptate de biserică. Amprenta "spiritului popular" este vizibilă pretutindeni în acea tendință de a prelua orice și a-l adapta propriei viziuni⁴³. Cel mai edificator exemplu este pătrunderea, sub presiunea acestui spirit, a unor teme în repertoriul iconografic. Astfel, literatura populară orală și cărțile apocrife, își găsesc ilustrarea în iconografia de la Leșnic, unde apare tema "Coborării Maicii Domnului la iad". Explicația înscrisă pe icoană: "Păcătoșii scrâșnesc cu dinții, unii în întuneric, alții în vierni", are o aproape identică formulare în legenda apocrifă cu același nume: "și-i mânca viernii neadormiți și scrâșca cu dinții"⁴⁴.

Tot cartea este și suportul material depozitar al memoriei colective privind icoanele făcătoare de minuni: "De când au plâns o icoană, S(fân)ta Precista, în luna lui septe(m)vrie, v(ă)le(a)t 7179 [1671], o, Doamne, ce cumplit au fost atunci în cer, și s-au milostivit, milostivul Dumnezeu și nu [au] lăsat săminția sa. Ce fraților mici și mari, să ne părăsim de faptele noastre cele rele. O, slavă (...) Is. Hristos. Amin"⁴⁵.

O ultimă problemă asupra căreia ne-am îndreptat atenția, este aceea a cadrului în care se obiectivează sentimentul religios. Adaptarea bisericii ortodoxe la mentalitatea populară prin acceptarea limbii române în cadrul producției livrești, crearea unei școli românești de iconografie, apariția unor centre populare de producție iconografică, circulația cărților și a icoanelor, a zugravilor și a copiștilor, toate acestea nu puteau să nu sublinieze o anumită unitate⁴⁶. În aceste condiții, cartea românească și icoana sunt elemente de legătură. Ele mențin sentimentul apartenenței la un spațiu religios (Ortodoxia) și, într-o oarecare măsură, la o comunitate religioasă ce se suprapune unei comunități etnice, excepție de la aceasta făcând spațiul transilvănean. Dar, în condițiile de aici, biserica ortodoxă primește dimensiunile unui organism suprastatal, constituind un important cadru de solidaritate etnică⁴⁷.

CĂTĂLIN RIȘCUTA
Universitatea "1 Decembrie 1918"
Alba Iulia

⁴⁰ Cf. Horia Medeleanu, *Valori de artă veche românească în colecția Mănăstirii Sfântul Simion Stâlpcicul din Arad-"Gai"*, Arad, 1986, p.29.

⁴¹ Florian Dudaș, *op.cit.*, 1990, p.161.

⁴² *Ibidem*, p.132, nr.61.

⁴³ André Vauchez, *op.cit.*, p.179.

⁴⁴ Monica Breazu, *Studiu epigrafic*, în *Pagini de veche artă românească*, vol.V, București, 1985, p.46.

⁴⁵ Însemnare de la Iclod (jud. Cluj), cf. Florian Dudaș, *op.cit.*, p.134, nr.71.

⁴⁶ Al. Duțu, *Conștiință națională și mentalitate țărănească*, în *Stat, societate, națiune*, Cluj-Napoca, 1982, p.273-274; Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *op.cit.*, p.124-125.

⁴⁷ I. A. Pop, *Solidarități etnice în evul mediu; secolele XIII-XVI, (II)*, în *AIIC*, XXX, 1990-1991, p.21.

QUELQUES ASPECTS CONCERNANT LE RÔLE JOUÉ PAR LE LIVRE
ET LES ICÔNES DANS LA VIE RELIGIEUSE CHEZ LES ROUMAINS
(XVIIE - XVIIIE SIÈCLES)

RESUMÉ

Thème extrêmement généreux, la problématique du livre et de l'icône a été souvent abordée dans l'histoire culturelle. Notre incursion dans ce domaine est circonscrite dans l'espace orthodoxe roumain des XVIIe et XVIIIe siècles.

Après avoir donné une définition des concepts de livre et d'icône et après un encadrement dans le contexte spatial et temporel visé, nous avons essayé de faire une présentation des attitudes vis-à-vis du thème proposé. Au delà de la vision théologique, nous pouvons remarquer le fait que le problème des deux langages (mot-livre; image-icône) a été abordé différemment, soit du point de vue de l'historien de la littérature ou de l'historien de l'art, soit du celui du philosophe ou de l'esthéticien.

Une recherche intégrée n'a pas été achevée afin de déceler les influences concrètes de chacune des deux modalités de communication sur les constructions mentales des individus. En faisant appel aux résultats du domaine de la psychologie cognitive, nous sommes arrivés à la conclusion qu'on ne pose pas le problème de la prévalence d'un de ces deux langages - ils se complètent l'un à l'autre dans la constitution de l'atmosphère mystico-religieuse. Même si nous parlons d'une société à "dominante visuelle", l'image (l'icône) n'a pas une valeur formatrice trop grande si on pense à l'absence d'une "explication" qui s'achève dans l'église par la lecture en commun et par la sermon (livre-mot).

La deuxième partie de l'étude fait référence aux attitudes concrètes qui se manifestent dans le cadre des deux niveaux culturelles (élites et niveau populaire) à l'égard du livre religieux et des icônes. Ainsi, nous avons fait référence au livre comme source de l'image peinte et aux étiquettes linguistiques comme "explications" auxiliaires des icônes. Un autre aspect vers lequel nous avons dirigé notre attention est celui de la réflexion de la piété populaire qui se manifeste de manière similaire autant dans le cas du livre que dans celui de l'icône.

Et non pas en dernier lieu, il nous semble intéressant de souligner l'apparition et la consolidation d'un type de solidarité ethno-confessionnelle à laquelle contribuent en grande mesure le livre religieux roumain et l'icône.

Ce ne sont que quelques aspects que nous avons trouvé bon d'aborder dans l'espace de notre étude, limité à bon escient.